

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ СЛОВОТВОРЕННЯ (на матеріалі українських говірок Закарпаття)

Анотація. У статті описано поняття морфонологічного явища та морфеми у сучасній українській науці, а також проаналізовано морфонологічні явища у системі словотворення українських говірок Закарпаття.

Ключові слова: словотвір, морфологія, морфонологічні явища, морфонема, українські говірки Закарпаття.

Морфологія як окремий розділ мовознавства займає одне з провідних місць у сучасній українській граматиці. Учення про морфологію започатковано М.Трубецьким, власне і сам термін *морфологія* належить М.Трубецькому. Він обґрунтував мету і завдання морфології на основі полабської та російської мов [10, с. 64]. Широкого розвитку морфологія набула в останні 20-30 років як така, що вивчає фонему як елементи будови морфем та словоформ. Відповідно, об'єктом її вивчення виступає фонема як елемент будови морфеми і словоформи [2, с. 69]. Перша праця, яка присвячена вивченню морфонологічної модифікації, вийшла в 1934 році [7, с. 3]. Згодом російські та українські лінгвісти широко почали вивчати та окреслювати поняття морфонологічних змін у системі мови. Вагомим дослідженням з морфології є дисертація М.Кравченко «Словотвірна морфологія української мови», в якій на матеріалі віддіслівних та відіменникових іменників проаналізовано чергування голосних та приголосних, явище усічення та накладання морфем [9].

Дослідниця Л.Асїв розглядає можливість вивчення морфонологічних явищ лише в діахронному та функціональному аспектах. Діахронний опис дозволяє з'ясувати причини появи фонемних явищ та описати етапи їхнього формування. Натомість функціональний аспект передбачає виявлення специфічних рис морфонологічних явищ, визначає їхнє місце та роль у мовній системі. Але самостійно жодний із цих аспектів не з'ясовує місце та специфіку того чи іншого морфонологічного явища [1, с. 18].

Як ми уже зазначили, одиницею морфонологічних явищ виступає морфонема. Такої думки дотримується більшість учених (С.М.Толстая, Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, З.О.Валюх, М.В.Кравченко, М.Ю.Федурко тощо), хоча О.О.Реформатський «намагався заперечити факт існування такої одиниці у мові» [6, с. 224]. На сьогодні проблема визначення одиниці морфонологічних явищ залишається актуальною. У сучасному мовознавстві функціонує кілька визначень морфонеми: ряд фонем однієї морфеми, які зумовлені положенням морфа в певній граматичній позиції, наприклад: /к/-/ч/-/ц'/ (*рука* – *ручний* – *руці*) [3, с. 94]; дві або більше фонemi, які чергуються в

аломорфах тієї самої морфеми відповідно до морфонологічної структури мови [4, с. 141]; ряд зумовлених акомодациєю морфонологічних явищ у мотивуючих словах і дериваторах, що формуються в певній словотвірній позиції [5, с. 171]; ряд фонем, що змінюють одна одну в межах тієї ж морфеми і представлені в її аломорфах [8, с. 378–379] тощо. Отже, морфонема – це «елементарна одиниця морфонологічного субривня мови, що знаходиться на межі фонологічного і морфемного ярусів, яка виявляється в похідних словах або формах того самого слова як аломорф, зумовлена еволюційними процесами у фонологічній та морфологічній системах мов, тобто є результатом давніх фонетичних процесів, що в сучасній мові закріплені як альтернативні голосних і приголосних фонем» [11, с. 110]. Під альтернативою розуміємо «парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (або одиницями одного рівня), здатними замінити одна одну в складі більших одиниць, що відбувається за певних умов» [11, с. 110]. Тобто, при творенні нових слів на межі твірної основи відбуваються позиційні зміни як приголосних, так і голосних фонем. Позиційні приголосні голосних фонем частіше відбуваються у кореневій морфемі, про що свідчить і діалектний матеріал.

Отже, у сучасному мовознавстві традиційно під морфонологічними явищами розуміємо ті зміни, які виникають на морфемному шві внаслідок взаємопритосування морфем. Всі ці зміни мають місце як у словотворенні, так і у словозміні. До морфонологічних явищ належать чергування, усічення, інтерфіксація, нарощення і накладання (суміщення) та наголос [2, с. 72].

На діалектному матеріалі українських говірок Закарпаття ми зробили спробу проаналізувати морфонологічні зміни, які відбуваються на морфемному шві в іменниках, які утворені суфіксальним способом від іменникових, дієслівних та прикметникових основ. Зміни аналізуємо у межах іменників чоловічого та жіночого роду.

Іменники чоловічого роду, утворені від іменникових основ.

Переважно при творенні відсубстантивних іменників чоловічого роду на стику морфем відбувається:

1) чергування приголосних:

/k/ – /č/ (молоко – молочаник ‘посудина для зберігання молока’, стрыко – стрычаник ‘двоюрідний брат по батьковій лінії’, т’утка – т’учаник ‘двоюрідний брат – син батькової або матеріної сестри’, д’ак – д’ичик, здріб. ‘малий дяк’, м’лака – м’лачин ‘назва поля, на якому постійно тримається вода’, при’мак – при’ма’чишиче ‘хлопець, взятий на виховання’, бык – бы’чишиче, збільш. до ‘бик’, оти’ран.ик – оти’ран.ичок, заст. ‘рушник вишиваний або художньо витканий, що служив прикрасою в хаті’, реклик – рекличок, зменш.-пестл. до ‘реклик ‘піджак фабричного виробництва’, кы’мак – кыма’чок, зменш. до кы’мак ‘кусок товстої колоди’ тощо); */z/ – /ž/* (бок’лага – бок’лажок ‘дерев’яний посуд для сиру та молоко-продуктів’); */x/ – /χ/* (о’р’іх – о’(у,в)р’ішок, здріб. ‘плід горіха’, ви’р’х – ви’р’ішок ‘верхівка дерева’); */ц’ – /ч’* (по’кр’ов’іц’ – по’кр’ов’ічик, зменш. до по’кр’ов’іц’ ‘ковдра, якою вкриваються’). При чергуванні на морфемному шві у таких іменниках наголошується суфікс або склад перед суфіксом;

2) чергування приголосних за твердістю / м’якістю:

/d/ – /d’/ (гад – га’д’ук, зменш. до гад ‘змія’); */l/ – /l’/* (мос’кал’ – моска’лишиче ‘кремезний росіянин’); */n/ – /n’/* (то’кан – то’кан’аник ‘той, що дуже любить мамалігу’, шче’н’а – шче’н’ок ‘дитинча собаки’); */p/ – /p’/* (пе’ро – п’і’р’аник ‘хліб із кукурудзяного борошна, який всередині має прошарок з пир’я цибулі’); */c/ – /c’/* (ко’ўба’са – ко’ўба’с’аник ‘високий і тонкий чоловік (хлопець)’, пес – пс’ук ‘молодий собака’); */m/ – /m’/* (брат – бра’т’ук, здріб.-пестл. ‘брат’).

У гуцульських говірках Закарпаття [a] після м’яких приголосних та шиплячих переходить у [u], рідше в [e] (сми’тан’ишик ‘тісто приготовлене на сметані’, вурд’ишик ‘пиріг із вурдою’, тел’ет’ишик ‘місце, де тримають телят’ тощо).

Іменники чоловічого роду, утворені від дієслівних основ.

Такі деривати утворюються переважно шляхом відкидання від інфінітива *-ти* (б’і’г’ти – б’і’г’ун ‘спортсмен, який займається бігом’), а також усиченням суфіксального *-а*- дієслівної основи (ма’хати – ма’хун ‘обманщик, ошуканець, шахрай’), *-о-* (ко’лоти – ко’лун ‘колода, на якій колють дрова’).

Часто в іменниках чоловічого роду, що утворені від іменникових та дієслівних основ, крім чергування в одному й тому самому слові відбувається ще й зміна наголошування (б’і’г’ти – б’і’г’ун, при’мак – при’ма’чишиче, молоко – молочаник тощо).

Іменники чоловічого роду, утворені від прикметникових основ на морфемному шві найчастіше мають чергування приголосних за твердістю / м’якістю:

/l/ – /l’/ (б’і’л’ак ‘боровик’ (від б’і’л’ий), кыс’л’ак ‘що-небудь кисле (переважно фрукти)’ (від кысл’ий), здых’л’ак ‘дуже хворий німецький чоловік’ (від здых’л’ий)); */n/ – /n’/* (нече’с’н’ак ‘чо-

ловік або хлопець неспокійної вдачі’ (від не’чесн’ий), не’вал’о’уш’н’ак ‘ні до чого не здатний, нікудишній чоловік’ (від не’ва’ло’ушн’ий), не’тр’і’б’н’ак ‘лінійний, ні до чого не здатний чоловік’ (від не’тр’і’бн’ий), л’і’н’ух ‘лінива людина’ (від л’і’н’ив’ий)); */p/ – /p’/* (сы’р’ак ‘щось сире (переважно про їжу)’ (від сы’р’ий)); */m/ – /m’/* (сл’ут’ий – сл’ут’ак ‘кульгавий чоловік; каліка’).

Іменники жіночого роду, утворені від іменникових основ.

При творенні іменників жіночого роду на морфемному шві відбуваються такі морфонологічні зміни:

1) чергування приголосних:

/z/ – /ž/ (берег – бере’ж’ина ‘трава, яка росте на березі річки’, до’рога – до’ру’ж’ина, зменш. до дорога, друг – дру’шка (*/z/ – /ž/* (< /ж/)) ‘молода незаміжня дівчина на весіллі’); */k/ – /č/* (бу’рак – бура’чанка, заст. ‘горілка з буряка’; ‘страва з буряків’, в’о’гурок – в’о’гур’чанка ‘листя і стебла дині; пусте суцвіття дині, гарбузів, огірків’, п’от’ук – п’от’очина ‘малий потічок’, розу’мак – розу’мачка ‘жінка, яка видає себе за надто розумну’, до’бр’ак – до’бр’ачка ‘жінка, яка завжди готова прийти на допомогу’, л’і’вак – л’і’вачка, жін. до л’і’вак ‘лівша’, цирку’ник – цирку’ничка ‘дружина паламаря’); */ц’ – /ч’* (си’ниц’а – си’ничка ‘синиця велика (*Parus major*)’);

2) чергування приголосних за твердістю / м’якістю:

/l/ – /l’/ (масло – мас’л’анка ‘масничка’); */n/ – /n’/* (парна – пар’н’анка ‘напірниця’, дуна ‘перина’, що з угор. *dunna* т.с. – дун’анка ‘пірник для перини’); */c/ – /c’/* (о’вес – в’і’ус’анка ‘грядка після збирання вівса’); */m/ – /m’/* (плат – пла’т’анка ‘шматок тканини, яким обмотують ноги, перед взуванням у чоботи, постолі’);

3) чергування голосних:

/i/ – /i’/ (пл’і’т – пл’о’тина ‘гребля’, спід – сп’о’дина ‘дерев’яна підлога, на яку складали сіно у полі’). Таке явище в українських говірках відбувається переважно в іменниках жіночого роду, які утворені від субстантивних основ за допомогою високопродуктивного суфікса *-ин-а*. Морфонологічні чергування голосних можуть відбуватися і всередині морфем, що спостерігаємо і в сучасній українській літературній мові (орел – орлиця, коло – кільце, зір – зоровий).

Між кінцевим губним приголосним твірної основи та суфіксом з’являються вставні [й], [л’], [н’] (куп’і’анка ‘каструля’ (від к’упа ‘кухлик з носиком, з якого п’ють воду; глечик’, що з угор. *кура* ‘кубок, келих’, сли’у’л’анка, сли’у’н’анка ‘горілка з слив’ і т.д., дым’н’анка ‘димар’);

У частині говірок (зокрема у гуцульських, що у Рахівському р-н Зак. обл.) [a] після м’яких приголосних та шиплячих переходить у [u], рідко в [e] (я’абло’ч’инка ‘горілка з яблук’, круп’л’инка ‘суп із додаванням різних видів круп’, кмен’инка ‘суп із картоплею та кмином’, ка’п’уск’инка ‘суп із квашеної капусти’ та ряд ін.).

При додаванні суфікса **-арн'-а** до початкової форми іменників спостерігаємо нарощення твірної основи: *с'іно* – *с'інарн'а* ‘будівля для зберігання снопів, сіна, половин тощо’, *лед* – *ледар'н'а*, заст. ‘приміщення, в якому зберігається влітку лід’, *с'ічка* ‘посічена солома’ – *с'ічкари'а* ‘місце, де січуть соломі’ тощо. Часто нарощення у таких дериватах супроводжується зміною наголошування.

Іменники жіночого роду, утворені від дієслівних основ.

Найпоширенішою морфологічною зміною при творенні віддієслівних іменників є чергування приголосних за твердістю / м'якістю: *л/л'* – *л/л'* (*д'ілити* – *д'іланка* ‘земля, переважно віддалена від будинку, придатна для обробітку’), *л/л'* – *л/л'* (*лопотати* – *лопотанка* ‘дуже рідка, неякісна страва’, *молотити* – *молотилка* ‘спеціальне пристосування, в якому молотили пшеницю’).

У говірках Закарпаття після губних приголосних може з'являтися епентетичний [л]: *даў'л'ачка* ‘спеціальна посудина, переважно дерев'яна, в якій товкли квасолі або картоплю’, *грим'л'ачка* ‘палка з дзвінком, яку тримав у руці один із бетлегенів під час коляди’ та ін. Наголошується переважно суфікс як на території Закарпаття, так і в інших говорах української мови.

У говірках Закарпаття спостерігаємо накладання голосних основи і суфікса: *брал'а* ‘та, що вико-

пує картоплю’, *звал'а* ‘жінка, яка запрошувала на весілля’, *б'ігалка* ‘молода корова від року до першого теління’, *казалниц'а* ‘місце у церкві, де молиться священик’ тощо.

Похідні іменники утворюються переважно від інфінітивної основи, рідше від основи теперішнього часу: *миїка* ‘ганчірка для миття посуду’ ← *миї-*. У деяких словах зберігається т: *митка* ← *мити*, *покритка* ‘зведениця’ ← *покрити*.

При творенні віддієслівних іменників жіночого роду у говірках Закарпаття спостерігаємо усичення твірної основи (*смажка* ‘приправа з кукурудзяного борошна, цибулі і сметани’ ← *смажити*, *м'ішка* ‘знаряддя для обробки молокопродуктів’ ← *м'ішати*, *проварка* ‘один із видів жентичі, який перед вживанням кілька разів проварювали’ ← *провар'овати* тощо). Така морфологічна зміна відбувається в основному при додаванні високопродуктивного суфікса **-ка**.

Отже, як і в сучасній літературній мові, так і в діалектах, найпоширенішою морфологічною зміною при творенні іменників чоловічого та жіночого родів від різних основ залишається чергування приголосних *к/ч* – *к/ч* та *л/л'* – *л/л'*. Зміни на морфемному шві відбуваються в основному при додаванні таких суфіксів: **-аник**, **-ик**, **-ок**, **-аўк-а** / **-алк-а** / **-анк-а**, **-ин-а**, **-к-а**, які є високопродуктивними і в сучасній українській літературній мові, і в українських говорах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асїв Л. Нарощення як морфологічне явище в прикметниках сучасної української літературної мови. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Випуск 57. С. 18–25.
2. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 200 с.
3. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: словник-довідник. Тернопіль: Джура, 2007. 260 с.
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища школа, 1985. 360 с.
5. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навчальний посібник. К.: Вища школа, 1999. 207 с.
6. Зайцева О.М. Морфологічні явища в системі словотворення українського іменника (на матеріалі мовлення сучасного телебачення). *Система і структура східнослов'янських мов*. 2017. Випуск 12. С. 222–233.
7. Касевич В.Б. Морфологія. Ленінград, 1986. 169 с.
8. Клименко Н.Ф. Морфонема. *Українська мова: Енциклопедія* / ред. кол. : В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П.Бажана, 2004. С. 378–379.
9. Кравченко М.В. Словотвірна морфологія української мови: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. К., 1990. 32 с.
10. Лучик А.А. Про деякі проблеми сучасної морфології. *Матеріум*. Випуск 37. Мовознавчі студії. С. 64–70.
11. Пономаренко С.С. Морфонема і морфологічні процеси при словотворенні в сучасній українській мові. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. Випуск 266. Том 278. С. 109–113.

Kharkivska Olesya

MORPHONOLOGICAL PHENOMENA IN THE SYSTEM OF WORD FORMATION (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN DIALECTS)

Summary. The article describes the concepts of morphonological phenomenon and morpheme in modern Ukrainian science, as well as analyzes the morphonological phenomena in the system of word formation on the material of Ukrainian Transcarpathian dialects.

Key words: derivation, morphonology, morphonological phenomenon morfonema, Ukrainian Transcarpathian dialects.

Одержано 3.09.2019 р.